

УДК 316.4.06:355.01

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.7>

І. П. РУЩЕНКО

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри прикладної соціології та соціальних
комунікацій
соціологічного факультету
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Н. О. ЛЯШЕНКО

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології і публічного управління
Інститут соціально-гуманітарних технологій
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

ЦИВІЛЬНІ УКРАЇНЦІ В КОНТЕКСТІ ТЕРОРИСТИЧНОЇ ВІЙНИ

Війна Росії проти України має терористичний та геноцидний характер. Доказом цього є: обстріли мирних мешканців; акустичний терор; знищення цивільної інфраструктури країни; терор цивільних на окупованих територіях. Спираючись на емпіричне дослідження, яке було проведено за участю авторів в липні-серпні 2022 року, наведено результати аналізу реакції цивільних громадян на загрози та ризики війни. Виявлені групи респондентів в залежності від їх очікувань щодо вірогідності початку війни, доказано вплив усвідомлення реальності війни на обсяг та стратегії підготовчих дій до зменшення її загроз. Описано, з яких джерел респонденти дізналися про початок війни та які психологічні стани у них були після цього. Виділено чотири основні групи цивільних громадян за стратегіями виживання в умовах війни. Розглянуто типові причини, що гальмували прийняття рішення про евакуацію. Доведено, що на перше місце вийшли сподівання на те, що війна не на довго, що фронт не встигне дійти до їх населеного пункту. Також це було пов'язано з тим що більшість не вірила в вірогідність війни. Виявлено, що найбільш вагомими причинами при прийнятті рішення про евакуацію в більш безпечне місце була тривога за життя близьких та власне життя, постійні обстріли міста та побоювання окупації. Виділено основні евакуаційні хвилі та транспортні засоби, що використовували українці. Доведено, що необхідно проводити кваліфіковані інформаційні компанії щодо наявних реальних макро-ризиків, замість замовчення цих загроз, щоб цивільні мешканці змогли краще підготуватися до них та розробити план дій.

Підкреслено необхідність розробки моделей евакуації населених пунктів різного розміру, з врахуванням маршрутів та транспортних засобів, що використовувалися для евакуації на початку війни. При плануванні заходів

цивільної оборони та національної безпеки слід враховувати те, що завжди буде залишатися певна частка населення в «найбільш гарячих точках», та необхідно організувати інформаційну підтримку тим, хто виявив бажання евакуюватися.

Ключові слова: біженці, вимушені переселенці, евакуація, військовий тероризм реакції на війну.

Постановка проблеми. Кожна війна має своє неповторне обличчя, яке визначають цілі, методи, масштаби ведення воєнних дій. Специфіка війни безпосередньо відбивається на цивільних, їх стані, стражданнях й персональній долі кожного громадянина, передусім, країни, на теренах якої ведуться бойові дії. Російсько-українська війна набула характеру терористичної й геноцидної війни, що знайшло відображення у офіційних документах провідних міжнародних інституцій й рішеннях низки парламентів європейських держав. Парламентська асамблея Ради Європи визнала режим РФ терористичним 13.10.2022 р. Парламентська асамблея НАТО закликала створити спеціальний Міжнародний трибунал щодо агресії Росії та визнала її державою-терористом 21.11.2022. Європейський парламент визнав Росію державою-спонсором тероризму 23.11.2022. В історії Європи це є безпрецедентними консолідованими рішеннями, що таврують одну з країн континенту. З часів Другої світової війни таких рішень не приймалося, і вони продиктовані не ідеологічними розбіжностями, а фактичними діями країни-агресорки. Що спонукало міжнародну спільноту до радикальних оцінок Російської Федерації? Передусім, доля цивільних українців, що несуть жертви й страждання з перших днів агресії РФ. Розглянемо це питання більш докладно, по-перше, шляхом аналізу терористичних дій агресора, які, на наш погляд, є цілковито усвідомленими та спланованими; по-друге, в рамках дослідження реакції цивільних українців на загрози та ризики терористичної війни. Акцент робимо на внутрішніх переміщених особах та біженцях, які є безпосереднім наслідком атак на мирні населенні пункти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вимушені переселенці в Україні стають об'єктом соціологічних досліджень ще з 2014 р., як приклад можемо привести праці Е. Лібанової та О. Балакіревої [1; 2]. Від початку повномасштабної агресії Інститут соціології НАН України, Соціологічна група «Рейтинг» проводять дослідження щодо кількості евакуйованих, напрямків переїзду, чисельності поранених та загиблих, масштабів руйнувань [3; 4]. З'явилися наукові статті, що спираються на дані існуючої статистики та розглядають поведінкові практики українців під впливом військової навали [5–7]. Відповідна проблематика знайшла відображення в колективній монографії «Українське суспільство в умовах війни. 2022», випущеною Інститутом соціології НАН України [8].

Мета статті. Головною метою цієї публікації є в тому, аби розкрити специфіку рефлексій цивільних українців в контексті загроз та

ризиків терористичної війни з використанням власного емпіричного дослідження.

Емпіричну базу статті складають дані інтернет-опитування, проведеного викладачами кафедри соціології та публічного управління НТУ «ХПІ» в липні-серпні 2022 року (N = 1170 осіб) за участю авторів. Вибірка була стихійною, результати опитування відображають загальні тенденції, але можуть бути валідалізовані лише щодо вибіркової сукупності [9].

Виклад основного матеріалу. Російська навала ґрунтується на тактиці військового терору, що, за визначенням, є сукупністю дій залякування та упокорення маси цивільного населення. Зазначимо основні види й методи терористичних дій проти цивільного населення України.

По-перше, обстріли з важкого озброєння мирних кварталів міської забудови й сільських поселень. IV Конвенція про закони та звичаї війни на суходолі забороняє обстріли мирних поселень. Стаття 25-а Конвенції має наступний зміст: *«Забороняється будь-яким способом атакувати чи бомбардувати незахищені міста, селища, житлові будинки чи споруди»* [10]. Російське військове командування свідомо ігнорує цю норму і наносить потужні бомбові ураження українських міст та сіл, від яких загинули й постраждали десятки тисяч людей. Отже, вчиняється воєнний злочин, заборонений міжнародним правом, відбувається тероризування мирного населення. Подібну тактику російські військові використовували і у Чечні, і в Сирії. Це є частиною військового планування при веденні агресивної війни за російським рецептом.

По-друге, систематичні обстріли, на наш погляд, породжують акустичний терор, який ще системно не вивчений, але є очевидним для тих, хто тривалий час перебував у зоні бойових дій. Постійна напруга в очікуванні обстрілу, звуки сирен і вибухів є причиною різних соматичних й психологічних відхилень; це загострює хронічні хвороби, занурює людину у стан хронічного стресу; акустичний терор викликає панічні реакції, створює ефект дезорієнтації у часі та просторі тощо.

По-третє, знищення критичної цивільної інфраструктури для того, аби занурити населені пункти у темряву, холод, припинити водопостачання й водовідведення, зруйнувати зв'язок. Загальна мета – зробити існування у зруйнованому урбаністичному середовищі неможливим, перетворити цивільне населення на заручників, спровокувати виступи проти уряду та військових, зламати волю до опору. Отже, руйнівний урбонцид має інструментальний характер як усвідомлена тактика досягнення військово-політичних цілей, коли немає вирішальних успіхів на полі бою. Страждання, загибель цивільних в цій тактиці є сухою арифметикою для вирішення стратегічних завдань.

По-четверте, тероризування цивільного населення на тимчасово окупованих територіях. Російське військово-політичне керівництво заздалегідь готувалося до окупації України й від початку мало

уявлення, що окупанти будуть робити в містах та селах захопленої країни. Філософія агресора була викладена у концепції «денацифікації», яку, зокрема, готував на експертному рівні московський політтехнолог Тимофій Сергєєв. Коли В. Путін у ніч проти 24 лютого виступив з відомим зверненням й визначив, що цілями так званої СВО є «демільтаризація» й «денацифікація» України, він не кидав випадкових слів. Перше означало знищення ЗСУ й силових структур, що автоматично тягне за собою зникнення держави, яка після тотальної військової поразки не може спиратися на власні збройні сили; друге – вирішення долі цивільного населення на багато років уперед. Тека на столі Путіна, де написано «План денацифікації України», є секретним документом, але Сергєєв вже у квітні 2022 р. публікує статтю «Что Россия должна сделать с Украиной», де розкриті основні пункти плану [11]. Те, що стаття вийшла на медіа ресурсі «РИА Новости», підкреслює її напівофіційний характер і, очевидно, публікація була узгодженою на самому «верху». У чому сенс подібної публікації? Звичайно, автор прагне показати загалу свою значущість й дотичність до вищої державної політики. Його мотиви можна зрозуміти. Але сенс публікації, мабуть, в тому, аби уся маса російських військових, офіцерів, спецслужбистів, «денацифікаторів» мала чітке уявлення щодо правильності своїх дій. Верхівка Росії не бажала пов'язувати свої імена зі скандальним змістом статті, отже відповідальність узяв на себе політтехнолог, який був технічним виконавцем замовлення на розробку геноцидної концепції.

Доля цивільного населення, за планом «денацифікації», наступна: 1) цивільні поділяються на кілька категорій й політика окупантів варіюється відповідно до класифікаційних груп; 2) знищуються без судових рішень, за складеними списками, ті, кого окупанти вважають «бандерівським активом», до 1-ї «розстрільної» категорії зараховуються українські активісти, політичні діячі, інтелігенція, ветерани АТО/ООС, учасники українських революцій; 3) усі українці мають спокуювати гріх перед Росією, вони не мають суб'єктності, права оспорювати дії по «денацифікації»; 4) «підозрілі» мешканці (2-а категорія) мають проходити процедуру люстрації, для чого окупаційна влада створює спеціальні фільтраційні установи, табори, тюрми, через які має пропустити значні маси українців для виявлення нелояльних елементів; 5) «денацифікація» триває не менше часу, ніж життя одного покоління; 6) для ідеологічного промивання мізків наскрізно використовуються інститути освіти, пропаганди, масової культури; в результаті українці мають перетворитися на стандартних росіян. «Денацифікація» на практиці означає тотальну деукраїнізацію.

Агресор не став чекати завершення так званої СВО і з перших днів господарювання на окупованих територіях почав втілювати план у життя. Звільнення українських територій відкрило жакливу картину знущань над мирним населенням, вбивств, тортур, практику катівень

(підвалів), заходи з русифікації освіти, факти знищення українських культурних інституцій тощо. Це і є формою терору, яким окупанти мали зламати ідентичність українців на окупованих територіях. Фактично мова іде про війну на винищення, коли агресор має на меті знищити етнос і політичну націю, використовуючи терор, геноцид й етноцид.

Цивільні напередодні вторгнення. Цивільне населення певним чином рефлексувало ті загрози й ризики, що насували на країну в останні місяці й тижні до початку масштабного вторгнення. Натомість уряд обрав заспокійливу манеру комунікації з суспільством – усе буде добре; це нібито преса нагнітає ситуацію; поїдемо у травні на шашлики тощо – такі меседжі чули прості українці від представників влади буквально напередодні вторгнення. За даними згаданого вище опитування, на яке ми будемо посилатися надалі, абсолютна більшість цивільного населення продовжували жити повсякденним життям, і якщо слідувала за новинами, то трактували зосередження військ РФ на кордонах як шантаж з боку Путіна, «заочну гру» кремлівського диктатора зі США. Саме так ми інтерпретуємо відповіді на пряме запитання: «Чи очікували Ви особисто початок воєнних дій з боку Росії?» (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на питання
«Чи очікували Ви особисто початок воєнних дій з боку Росії?»**

Очікування респондентів щодо вірогідності початку війни до 24.02.2022	Кількість відповідей, у %
Ні, про це я не думав/ла, в нашому колі можливість війни не обговорювалася	9
Чув/ла певні розмови та інформацію ЗМІ, але не надавав/ла цьому значення	18
Певна занепокоєність виникала, проте не вважав/ла сценарій війни реальним	54
Очікування війни були вельми реалістичними	18

Менша частина (18%) респондентів відчувала небезпеку у повному обсязі і не дуже довіряла заспокійливій риториці українських медіа. Тривожність не є поганою емоцією, бо вона визначає: чи буде людина готуватися до випробування, чи день «Д» застане її зненацька? Тут ми стикаємося з доволі серйозним питанням рівня національної безпеки: чи потрібно відверто розмовляти зі «звичайними» людьми, або доцільно комунікувати з масами як це роблять «дорослі з дітьми», тобто не казати усю правду? Другий варіант, зокрема, передбачає, що уряд має заздалегідь розроблений план для цивільних на випадок початку масштабної війни, і щось вже зроблено для матеріального наповнення його пунктів. Тобто стратегія замовчування небезпеки полягає в тому, що «дорослі» беруть на себе відповідальність за «дітей», яких у кризовий

період будуть вести буквально «за руку», проте до дня «Д» влада не хоче вносити елементи паніки у колективну свідомість.

Як засвідчили перші дні війни, ніякого плану для цивільних не існувало, і сім'ї самостійно приймали стратегічні рішення, як вижити у горнилі терористичної навали. Більшість респондентів, як демонструють результати опитування, нічого не робила в плані підготовки до війни (див. рис. 1).

Рис. 1. Як готувалися респонденти особисто до початку воєнних подій (кількість відповідей не було обмежена)

Найпопулярніша опція з числа пунктів підготовки до війни – «тривожна валіза». Тут позначилася роль соціальних мереж, де люди, що мали певний військовий досвід, за кілька тижнів до дня «Д» ділилися правилами збору речей на випадок швидкої втечі у кризовій ситуації. Як ми бачимо, неформальні комунікації частково спрацювали, принаймні, для тих, хто шукав відповідні поради. Це є аргументом на користь того, що людям потрібно заздалегідь транслювати безпекову інформацію і не розглядати населення як «несвідомих діточок», що нашкодять самі собі. Також приблизно чверть опитаних зробили необхідні, на їх думку, запаси харчів та ліків. Порівняно невелика частина

мешканців придивлялися до приміщень, які можна використовувати як бомбосховища (16%), готували своє авто (13%), склали маршрути можливої евакуації (8%). І тільки не більше 4% респондентів до 24.02.2022 евакуювалися або, принаймні, відвезли дітей з потенційно небезпечних населених пунктів вглиб країни чи за кордон. Очевидно, мова іде про родини офіцерів, бо військові, спецслужбисти вже не сумнівалися у скорому початку масштабної війни.

Оскільки питання ставилося у напівзакритому форматі, то можемо навести деякі дописи респондентів. Отже, дехто заздалегідь знімав гроші з карток і створював запас готівки: «Зняла з картки всю готівку. Морально готувала дітей до того, що може статися війна і як себе поводити, якщо вона почнеться». Або вирішувалися більш складні сімейні логістичні питання (мов. оригіналу): «Перевезла маму з Донбаса в Харків, думала – если вдруг что-то и будет, то только там, но никак не в Харкове». Типові сентенції: «Зібрала документи і гроші. Віддала борги»; «Мої батьки готувалися, я до останнього не вірила». Нарешті, «голос» від категорії найбільш обачливих: «Виїхали завчасно(ще 14 лютого), після інформації про евакуацію послів і дипмісій, бо маю двох малолітніх дітей та маму – пенсіонерку».

Аналіз статистики дає підстави поділити цивільне населення на три категорії по критерію тривожності або точніше – усвідомлення реальності війни, що насувається. Перша група – непоінформовані громадяни й особи, які «з порогу» відкидали усі припущення щодо можливої війни. Вони не жили з думками про війну, а потім ділилися сентенціями на кшталт – «хто б міг подумати, що таке станеться». Переважно такі люди не готувалися практично до війни. Друга група – більша половина цивільних – сприймала тривожну інформацію, проте у реальність війни не вірила, але деякі люди з цієї когорти на усяк випадок робили певні приготування (наприклад, зібрали «тривожні валізи»). Третя група – найбільш поінформовані громадяни з критичним мисленням, ті, хто не довіряв заспокійливим мантрам, воліли максимально підготуватися до критичної ситуації. Такі особистості моделювали наслідки військових дій й здогадувалися щодо терористичної тактики ведення війни з боку Росії, бо пам'ятали приклади Грозного і Алеппо. Вони дбали, аби їх авто був заправленим і готовим до дальньої поїздки, купували акумуляторні лампи, ліхтарі, Power bank, батарейки; робили запаси їжі та води, тощо. Усе це ще знадобиться і тим, хто залишиться в містах і селах. Щоправда, терористична війна розгорталася поспішно. В перші тижні росіяни не знищували об'єкти критичної інфраструктури, бо були упевнені у захопленні території України, яку хотіли експлуатувати економічно й господарювати на теренах країни. А коли почали програвати на полі бою, то перейшли до тактики «випаленої пустелі».

Різниця у підходах до власної безпеки добре простежується, якщо проаналізувати двомірний розподіл змінних, сумістивши показники з першого і другого питань (див. табл. 2).

Таблиця 2

Стратегії підготовчих дій респондентів в залежності від їх очікування щодо початку війни, у%

Варіанти підготовчих дій щодо початку війни	Групи респондентів щодо їх очікування вірогідності початку війни			
	Не думали про війну зовсім	Щось чули, але не переймалися тривожними думками	Були поінформовані, але не вважали сценарій війни реалістичним	Вважали сценарій війни реалістичним
Ніяким чином не готувалися	90	85	50	21
Дізналися про бомбосховища	2	10	17	28
Обладнували бомбосховище	2	4	2	6
Зібрали тривожну валізу	5	18	37	70
Зробили запаси їжі та води	10	14	25	54
Подбали про запас ліків	7	9	21	48
Склали маршрут евакуації	2	1	8	20
Підготували авто для дороги	2	0	15	29
Виїхали заздалегідь	0	0	2,1	8
Відправили дітей у безпечне місце	2	3	1	3

Дані, що наведені у таблиці свідчать щодо кореляційної залежності показників, де стан свідомості є незалежною змінною, тобто в реальних ситуаціях упереджувальні дії практично повністю визначаються психологічними станами індивідів. Наприклад, перший рядок показує наступну закономірність: процентна частка тих респондентів, хто не готувався до війни, суттєво зменшується зліва на право. В групі тих, хто не думав про війну й не переймався цією темою, відповідно 90% респондентів ніяким чином не готувалися до критичної ситуації, а в четвертій групі – така частка складає лише 21,3%.

Для узагальнення тенденції ми пропонуємо використати показник «тривожна валіза», аби продемонструвати кореляцію усвідомлення респондентами вірогідності початку війни з профілактичними діями, спрямованими на самозбереження. Отже, наш показник є процентною

часткою в певній групі тих, хто завчасно зібрав тривожну валізу. Відповідно він набуває значень 5, 18, 37, 70, що демонструє практично лінійну залежність. Безперечно, найбільш обережні, поінформовані, далекоглядні особистості почали діяти без нагадувань та роз'яснень з боку офіційних осіб або медіа. Вони зосередилися на думці про можливий початок воєнних дій й без особливого розголосу вжили тих заходів, які вважали розумними, аби хоч якось компенсувати ризики. Але більшість людей не мають потрібного рівня критичного мислення й здатності самостійно аналізувати складну політичну інформацію. Вони звикли більше плити за течією.

Реакція на початок військових дій. Що відбувалося вранці 24 лютого, як саме цивільні дізналися про початок війни? Оскільки напередодні ще лунали заспокійливі наративи, то війна заскочила переважну більшість цивільних зненацька, буквально у ліжках. Росіяни близько п'ятої ранку почали наносити ракетно-бомбові удари по усій території країни; люди прокидалися від вибухів, починали телефонувати близьким, включали телевізори й занурювалися у стрічки новин на смартфонах. Таку послідовність ми бачимо з відповідей на відповідне питання анкети (див. рис. 2).

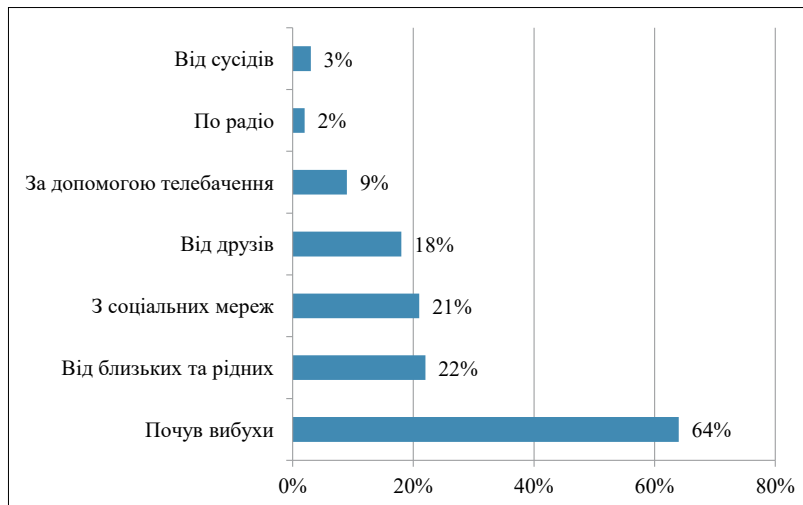

Рис. 2. З яких джерел респонденти дізналися про початок воєнної агресії 24 лютого 2022 року

Проте були і такі респонденти, хто вже не мав нормального сну: *«Ніч спали тривожно, прокидалися постійно. З 4-ї ранку чоловік*

моніторів новини, тож о 5-й ранку було зрозуміло, що сталося». Люди бачили і почули, що відбувається: «Побачила власними очима увесь жах з вікна власного житла на Салтівці та почула страшні вибухи о 5.00 ранку 24.02.2022 року»; «Відчинилися вікна від хвилі»; «Харків, П'ятихатки – над нами все летіло з-за кордону. А децю падало поруч»; «Побачив вибухи та стовпи вогню з вікна»; «Побачила у вікно вибухи, одразу зателефонувавши знайомому з прикордонної служби, дізналася про початок війни»; «Радіо і телебачення з цього приводу ще мовчали».

З цього моменту біографії усіх українців поділилися на «до» і «після», більшість починає усвідомлювати, що старого життя вже не буде, треба приймати кардинальні рішення, дбати про себе, близьких і країну в цілому. Буквально з перших годин війни починають формуватися кілька груп цивільних за критерієм стратегії дій та виживання в умовах війни. Перша група – ті, хто приймає рішення виїхати з небезпечного міста, села, селища, особливо, якщо вони опинилися на лінії фронту, є ризик захоплення населеного пункту ворогом або окупація вже відбулася фактично. У багатьох українців не було сумнівів щодо дій окупантів та їх жорстокого ставлення до місцевих (мов. оригіналу): «Я выехала из Ирпня меньше чем за 12 часов, потому что я не сомневалась, как воюет российская армия». Думка про втечу, рішучість діяти приходять до людини або відразу, або хтось вагається «до останнього», але потім потрапляє у воронку біженців. Друга група – службовці, професіонали, які потрібні для забезпечення життєдіяльності міст, вони мають керівництво, почуття відповідальності й тримаються своєї групи та керуються рішеннями управлінців. Типова ситуація: «Чоловік залишався як службовець і я з ним». Вони будуть залишатися на місця до моменту окупації. Третя група – переважно чоловіки, які мобілізуються до війська або вступають у підрозділи територіальної оборони чи добровольчі формування. Вони складуть Сили оборони. Ця категорія осіб практично не потрапила до вибірки через зрозумілі обставини. Четверта група – сім'ї, які не можуть або принципово не хочуть евакуюватися, залишаються в населених пунктах, навіть, під час суцільних обстрілів та руйнувань, як це було в Маріуполі, Сєверодонецьку, Бахмуті, окремих районах Харкова тощо. Мотиви людей з четвертої групи доволі різні, ми не будемо їх розглядати окремо, бо вони не становили предмет емпіричного дослідження. За думкою «Моє місце вдома» можуть приховуватися різні мотиви й обставини.

Дії людей не в останню чергу залежать від психологічного стану, а він суттєво змінюється під тиском обставин і загроз внаслідок військових дій. Різні психологічні інтенції зафіксовано у розподілі відповідей на питання щодо психологічних станів респондентів на початок військових дій (див. рис. 3). Можна помітити певний когнітивний дисонанс в оцінках респондентами власного психофізіологічного стану. Абсолютна більшість опитаних (78%) нібито знаходилася у звичайному ментальному стані, але до цієї оптимістичної оцінки

частина респондентів додають такі позиції як «нервова напруга» чи «втрата сну та апетиту», а також відчуття сюрреалістичності всього, що відбувається.

Рис. 3. Як респонденти оцінили власний психологічний стан на початку війни

Отже, в цілому ця найбільша за обсягом група зберігала самоконтроль, але самопочуття у багатьох було далеким від нормальності. Ситуація глобальної кризи діє на людей по-різному: є ті, хто

мобілізується й починає діяти рішуче й цілеспрямовано, долаючи перешкоди; натомість протилежна група включає особистостей, які панікують або впадають у стан ступору. На загал ми бачимо три клас-тери: 1) близько 25% респондентів оцінили свій стан як «внутрішня мобілізація та потреба діяти», такі люди стають лідерами і провідниками в осередках цивільних, коли трапляється криза; 2) від 35 до 50% зберігають більш-менш ясний розум й адекватний психофізіологічний стан; 3) від 25 до 35% впадають у неприродні стани страху та пригніченості або роздратованості та агресії, ступору й втрати ясного мислення; панікують чи навпаки становляться апатичними і нерішучими. Ненормальний психологічний стан посилюється через загострення хронічних хвороб.

Іхати чи залишатися на місці? нас цікавив поділ на тих, хто прийняв рішення про від'їзд з місця проживання, і тих, хто залишився, незважаючи на ризики.

Найбільш вагомою групою факторів, які гальмували прийняття радикального рішення, була доволі хибна уява щодо термінів та географії війни. Певний час більшість цивільних громадян (55%) ще сподівалася на те, що війна «ще не на довго», і фронт не встигне дійти до їх населеного пункту (24%). Такий гальмуючий фактор виникає через спірні оціночні судження людей, які мали самостійно робити прогнози. Більшість намагалася побудувати оптимістичну модель подій, бо це є формою самозахисту свідомості. Другий фактор, який реально залишав людей на малій батьківщині, можна сформулювати як одночасно за змістом і патріотичний, і фаталістичний: «Принципово не хотів їхати зі свого населеного пункту, бо тут моя Батьківщина» (37%). Сюди можна віднести і наступне судження, яке доволі поширене: «Небажання із статусу повноцінного громадянина ставати біженцем». На практиці ми стикалися з тим, що подібні декларативні судження приховували й інший мотив – колабораціонізм, відверте очікування приходу росіян невеликими групами мешканців міст та сіл. Третя група факторів – соціального й економічного характеру: відсутність грошей для переїзду (14%) й наявність нетранспортабельних членів сім'ї (8%). Наприклад, респонденти дописували, що «донька знаходилася у передродовому стані» або «стара мати» чи «відмова чоловіка виїжджати через погіршення стану здоров'я». Варто зазначити, що в стратегіях поведінки завжди відбивається соціальна нерівність. Люди середнього класу є більш мобільними, з більшим обсягом соціального капіталу, мають власний автотранспорт тощо. Четверта група – технічні причини, які пов'язані з відсутністю транспорту й реальних можливостей для евакуації (13% вказало на це). Також у певних випадках гальмував інформаційний вакуум: «Залишилися в обмеженому інформаційному стані без світла та нормального зв'язку, не було оголошено евакуацію». Зауваження щодо соціальної нерівності цілком справедливі для цього фактору. Людей також зупиняли ризики й фізичні

навантаження, пов'язані з далекою дорогою, невизначеність кінцевої мети й пункту призначення. Нарешті, останній фактор – «службовий», він поширюється на тих, хто перебував у службових відносинах, і мав орієнтуватися на рішення керівництва організації (5%). Сюди маємо віднести й тих, хто самостійно знайшов себе у волонтерській праці і не бажав зраджувати своєму вибору (4%), на кшталт: «Я працювала журналістом. Відчувала, що потрібна тут».

Тепер перейдемо до причин, які спонукали респондентів усе кинути й тікати. З перших часів війни, які були позначені ударами по населених пунктах, виникли потужні фактори, які мотивували українців на терміновий від'їзд й перетворення на переміщених осіб (ПО). Відповідні причини відображені у таблиці 3.

Таблиця 3

**Що саме підштовхнуло респондентів до термінової евакуації
(можна було обрати до п'яти альтернатив)**

Причини, що підштовхнули до евакуації	Кількість відповідей, у %
Тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя	61
Постійні обстріли мого населеного пункту	52
Побоювання окупації й небажання жити в окупації	37
Наближення зони бойових дій до мого населеного пункту	36
Страх перед війною та бажання вирватися з цього пекла	33
Пропозиція безпечного місця проживання	26
Руйнування домів поблизу з моїм	21
Інформація про руйнування та вбивства в окупованих містах та селах	17
Виникнення/ побоювання проблем з продуктами/їжею для мене та членів моєї родини	17
Побоювання проблем/виникнення проблем з необхідними ліками/медичними процедурами для мене/ члена моєї родини	12
Не бачив сенсу залишатися в місті, бо не мав чим допомогти	9
Розповіді тих, хто вже евакуювався, про їх життя в безпеці	6
Вимоги керівництва організації де я /мої близькі працюємо	4
Рекомендації адміністрації та військових щодо негайної евакуації з мого місця проживання	4
Руйнування мого дому/квартири та пошук місця, де можна жити	4
Інформація про можливість організованої евакуації, яку пропонували волонтери	3

«Тривога за життя дітей, онуків, близьких, власне життя» є провідним фактором, який мотивував 61% опитаних, наприклад: *«В родині мала дитина, тож передусім вивозили її»*; *«Боязнь за життя моєї мами»* (мов. оригіналу), *«3б-й тиждень вагітності»*. Половина опитаних додає до цього ситуацію постійних обстрілів населеного пункту, з вуст респондентів це звучить так (мов. оригіналу): *«К звукам артилерійських взрывов как-то привыкли, а гул самолёта в небе прям вызывали панику, так как не знали над каким местом эти сволочи скинут бомбы»*; *«Страх від некерованості снарядів випущених з літаків»*; *«Харків дуже близько до кордону, тож був під ударами»*. Побоювання окупації й небажання жити в окупації також є помітним фактором, на нього вказують 37% опитаних, наприклад: *«Я мати та жінка офіцера ВСУ та службовець суду. Окупація для мене це смерть»*, або таке: *«Відсутність коштів на життя в окупованому місті, де елементарно хліб почав коштувати дуже багато грошей»* (мотив людини, яка вибралася з окупованої території).

Власне, коло причин, які спонукали людей до втечі, є очевидним: 1) екзистенційні мотиви, жахіття війни; 2) нерозуміння того, як можна жити у неволі під окупацією; 3) відсутність усвідомлення, як можна вирішувати побутові проблеми під час руйнування інфраструктури; 4) тиск інших людей та нерозуміння власної ролі під час військових дій на лінії фронту.

З кожним днем наростає і тиск з боку тих, хто вже зважився на втечу від війни, виникає ефект соціальної воронки, яка засмоктувала людей: *«Інші люди постійно виносили мозок і казали вже їхати»*. Або так: *«Як взнали про можливість, що можна виїхати в ЄС, то виїхали з окупованої території»*. І з елементом примусу від рідних: *«Моя мати не витримала і насильно вивезла нас із молодшою сестрою, а я хотіла піти волонтеркою»*.

Як відбувся від'їзд з населеного пункту? Отже, певний час у свідомості людей боролися мотиви “pro” та “contra”, а потім відбувалося прийняття остаточного рішення. Модель від'їзду можна побудувати використовуючи поняття хвиль міграції. Перша латентна хвиля сформувалася напередодні війни з найбільш далекоглядних та поінформованих сімей (близько 3% опитаних). Перша явна хвиля піднялася зранку 24 лютого (13% опитаних). Саме у цей момент дороги довкола великих міст на Сході та Півдні застигають у великих автомобільних корках. Проте авто повільно, але невпинно рухаються на захід. Першу хвилю складали люди здебільшого належні до середнього класу, мобільні, з власним авто, родини з дітьми; ті, хто міг уявити усі наслідки великої війни. Друга хвиля (перший тиждень війни) не забарилася, її склали громадяни, яким було потрібно кілька днів, аби з'ясувати драматизм ситуації, закінчити свої справи у місті чи селі, підготуватися до далекої дороги. Серед опитаних – це 13%, тобто сумарно стільки, скільки від'їхали першого дня. Найбільший масив втікачів

від війни склали ті, хто залишив свої оселі у березні, тобто у другий, третій, четвертий, п'ятий тижні (37%). Для цієї хвилі важливим аргументом був приклад близьких та знайомих, що вже подолали шлях на захід. Після березня міграційні процеси пішли на спад, і за наступні місяці на ПО перетворилися у сумі 11% респондентів.

Треба зазначити, що для певної частини ПО транспортні пригоди були більш складними, бо мали певну послідовність від одного пункту до іншого, наприклад: *«Виїхала 24.02 з Харкова в область, через 10 днів – в Кіровоградську обл.»*. Пізніше, влітку, восени люди почали повертатися у не окуповані населені пункти або це була маятникова міграція – приїхати на кілька днів до рідного міста чи села, а потім знову повернутися до пункту тимчасового проживання. Це виглядало таким чином (мов. оригіналу): *«Выехала 24.02, но вернулась в мае на месяц. Затем снова выехала.»*

Для евакуації на значну відстань потрібні сучасні транспортні засоби. В Першу світову війну біженці на дорогах Франції або йшли пішки, або застосовували гужовий транспорт і різні повозки, які штовхали саморуч. В Другій світовій війні – активно використовувалася залізниця, хоча спостерігалися і піші потоки цивільних. Евакуація з Харкова у 1941 р. здійснювалася організовано, з Південного вокзалу, за спеціальними посадковими талонами, які отримували потрібні для влади й оборони люди та їх сім'ї. Часи змінилися, суспільства перетворилися на постіндустріальні й інформаційні, проте незмінною є антигуманна сутність війни. Принциповою відмінністю стає те, що найбільш поширеним тепер є автотранспорт, який переважно перебуває у приватному володінні.

Абсолютним лідером під час евакуації на весні 2022 р. були приватні автомобілі, власні або родичів та знайомих – 63% респондентів скористалися цими видами транспорту. Сім'ї також евакуювалися будь-яким іншим доступним автотранспортом (наприклад, використовували систему «Бла-Бла-Кар»), який оплачувався за звичайними тарифами або за ставками приватних перевізників, що шалено підскочили (17% опитаних вказали на це). Певну допомогу надавали волонтери зі своїм транспортом, для 6% опитаних це було рятівне коло, за яке треба було хапатися тим, хто не мав іншої можливості вирішити складне питання транспортної логістики. Значну позитивну роль зіграла Укрзалізниця, яка почала подавати так звані «евакуаційні потяги», де люди їхали іноді стоячи, але безоплатно. Такою нагодою скористалися 18% опитаних.

Очевидно, що ворог розраховував на паніку й колапс через переміщення мільйонів людей країною. Виїхали зі своїх населених пунктів більше третини мешканців міст і сіл – приблизно 15 млн осіб. За даними ООН, понад 7,9 млн людей покинули країну, а ще 5,9 млн є внутрішньо переміщеними особами [12]. Дані ООН можуть бути заниженими через те, що не усі втікачі від війни реєструвалися як офіційні ВПО. Таке грандіозне і неприродне раптове переміщення формально може

бути класифікованим як соціальна катастрофа. Проте, це не вплинуло негативно на боєздатність Сил оборони, і, очевидно, зіграло позитивну роль, коли із зони бойових дій евакуюються жінки та діти, пенсіонери, усі, хто не може допомогти на лінії фронту і створює зайві проблеми для військово-цивільної адміністрації.

Висновки і пропозиції. Підсумок дослідження можна укласти у кілька тез:

– Безпекова інформація не може бути зайвою, населення потрібно інформувати про загрози та ризики, а люди мають самостійно зважувати рівень небезпеки, готуватися до кризової ситуації та приймати рішення щодо евакуації в разі потреби.

– В рамках планів та заходів цивільної оборони варто створити комп'ютерні моделі евакуації населених пунктів різної чисельності населення, використовуючи як емпіричний матеріал статистику евакуації перших тижнів російсько-української війни, включно з логістичними маршрутами і транспортними ресурсами.

– Масовий вихід з міст та сіл переважно Сходу та Півдня країни був адекватною рефлексією українців терористичного характеру війни з боку РФ. Одночасно, як показали події у найбільш «гарячих точках», завжди буде залишатися частика населення у своїх оселях, і це також треба враховувати при плануванні заходів цивільної оборони та національної безпеки.

– Місцева влада, дорожні служби, військові мають бути готовими до екстремальних потоків транспортних засобів, враховуючи велику кількість приватних авто та транспорту корпоративної власності. Фільтраційні заходи на блокпостах «на виході» не давали практичних результатів з військової точки зору, але гальмували величезні транспортні потоки. Очевидно, в ці моменти потрібна й інформаційна підтримка тих, хто у нелегкій дорозі.

Список використаної літератури

1. Лібанова Е.М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 жовтня 2014 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2014. № 12. С. 15–24. <https://doi.org/10.15407/vsn2014.12.015>

2. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наукова доповідь / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». К., 2016. 140 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmninnibpcapcglclefindmkaj/http://ief.org.ua/docs/sr/295.pdf>

3. Прибиткова І. Хроніка вторгнення: біженці, внутрішньо переміщені особи, руйнування, втрати серед цивільного населення (лютий – серпень 2022 року). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/hronika-vtorgnennya>

4. Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни (19 березня 2022). URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>

shestay_obschenacionalnyu_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html

5. Рущенко І. П. Великий вихід українського народу (феномен переміщених осіб 2022 року) *Український соціум*. 2022. № 2 (81). URL: <https://ukr-socium.org.ua/archive/no-2-81-2022/the-great-exodus-of-the-ukrainian-people-the-phenomenon-of-displaced-persons-in-2022/>

6. Українські біженці: настрої та оцінки (березень 2022р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky>

7. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-nabatkivshchynu>

8. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Голубахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmninnkpbpcapcglclefindmkej/https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf11>

9. Бірюкова М., Рущенко І., Ляшенко Н., Григор'єва С. Біженці і внутрішньо-переміщені особи російсько-української війни: соціальні характеристики й практики. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. № 6. С. 143–156. DOI: <https://doi.org/10.15421/172282>

10. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. *Сайт Верховної ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

11. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 3.04.2022. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

12. Війна РФ спричинила найбільшу міграційну кризу з часів Другої світової – ООН. *Главком*. 8.01.2023. URL: <https://glavcom.ua/country/society/vijna-rf-sprichinila-najbilshu-mihratsijnu-krizu-z-chasiv-druhoji-svitovoji-oon-900795.html>].

Rushtchenko I. P., Liashenko N. O. Civilian Ukrainians in the context of terror war

Russia's war against Ukraine has a terrorist and genocidal characters. This is proved by the: shelling of civilians; acoustic terror; destruction of civilian infrastructure; terrorizing civilians on the occupied territories. Based on an empirical study which was conducted by the authors in July-August 2022, the results of the analysis of the reaction of civilians to the threats and risks of war are given. Groups of respondents were identified depending on their expectations of probability of the start of war, and the impact of awareness of the reality of war on the scope and strategies of preparatory actions to reduce its threats was proven. It is described which sources the respondents learned about the beginning of the war and what psychological conditions they had after it. Four main groups of civilians are distinguished, according to survival strategies in war conditions. The typical reasons that hindered the decision to evacuate were considered. It is proven that the first place was the hope that the war would not last long, that the front would not reach their settlement fast, which were connected with the fact that the majority did not believe in the probability of war. It was found that the most important reasons

for the decision to evacuate to a safer place were anxiety for the lives of the family members and one's own life, constant shelling of the city and fear of occupation. The main evacuation waves and vehicles used by Ukrainians are highlighted. It has been proven that it is necessary to conduct qualified information companies on the existing real macro-risks, instead of silencing these threats, so that the civilian population can better prepare for them and develop an action plan. The need to develop evacuation models for settlements of various sizes, taking into account the routes and vehicles used at the beginning of the war, is emphasized. When planning civil defense and national security measures, it should be taken into account that always there will be an amount of the population in the "hottest spots", and the necessary informational support should be organized for those who evacuate.

Key words: *refugees, forced migrants, evacuation, military terrorism, reactions to war.*